

בגדאד שבלב בראי הזמן

דפנה צמחוני

ששון סומך, בגדאד, אתמול, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004, 159 עמ'

ספרו של ששון סומך 'בגדאד, אתמול' תופס מקום מיוחד בגל ספרי הזיכרונות שמפרסמים יהודים יוצאי עיראק זה עשור ומחצה. זמן קצר לאחר פרסומו זכה הספר לתפוצה רבה בציבור הרחב ועורר עניין רב באקדמיה, ולא בכדי. סומך, פרופסור בדימוס לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל-אביב, הוא מהבולטים בחוקרי השפה הערבית ספרותה ותרבותה ומן המתרגמים החשובים של יצירות ספרות מערבית לעברית. ספרו כתוב בכישרון רב ובסגנון רהוט, ומצייר ביד אמן את חייהם של היהודים במארג הביקנהילתי של עיר הבירה התוססת של עיראק באמצע המאה העשרים. הספר בנוי מתמונות ואנקדוטות, אשר חלקן פורסם במוסף הספרות של העיתון 'הארץ', ומציג לעיני הקורא את עושר החיים בבגדאד כפי שחוה אותם בילדותו ובנעורו בן למשפחה יהודית אמידה ומשכילה.

בספרו מבקש סומך להנחות את הקורא להתבונן בהיסטוריה החדשה של יהודי עיראק מתוך ראייה רחבה, כלומר לא בהיות הקהילה הזאת גוש אנשי הסגור בתוך עצמו, המנותק מהמתרחש בעולם ומתנזר ממגע עם המוני המוסלמים והנוצרים שחיו בסביבתו (עמ' 13). הוא מבקש להקים יד לחיי היהודים בבגדאד על כל היבטיהם. הדור שעלה לישראל מעיראק לפני חמישים שנה בבגרותו, הולך בדרך כל בשר. הקהילה היהודית העיראקית התערתה היטב בארץ, ובניה הגיעו להישגים נאים בכל תחומי החיים; רבים מקרבה נישאו לבני קהילות אחרות, במיוחד לאשכנזים, וצאצאיהם, כולל בני משפחתו של המחבר, אינם רואים עוד את עצמם כעיראקים. על כן חש סומך כי הוא בן לדור אחרון של 'יהודים ערבים אשר שורש צמיחתם בקרב הערבים', דור היהודים-הערבים-העיראקים (עמ' 146).

סומך פותח פתח בספרו לעולמם התרבותי של יהודים משכילים מעולי עיראק בישראל אשר עבדו במקצועות חופשיים, התערו באקדמיה ובשירות המדינה והגיעו לפסגת ההצלחה. אולם הם לא בלטו בפוליטיקה ובשיח הפוליטי, וקולם המתון והמלומד נאלם מול השיח המתלהם של פוליטיקאים ופעילי ציבור מבני עדות המזרח. הספר שובר את הסטראוטיפים שנוצרו בחברה הישראלית ליהודי המזרח כקבוצה מונוליתית נחשלת ולאומנית, מיליטנטית ביחס למיעוט הערבי בישראל והסכסוך הישראלי-הערבי.

כפי שמציין סומך בהקדמה לספרו ואף בדבריו בכלי התקשורת, הספר הוא תשובה על הנרטיב שהציגו הארגונים של יוצאי עיראק בישראל. נרטיב זה הדגיש את הרדיפות והשנאה ליהודי עיראק מצד המוסלמים והבליט בהפרזה את מקומן של הציונות והכמיהה לעלות לארץ-ישראל כגורם דומיננטי בחיי היהודים במחצית הראשונה של המאה העשרים, גורם אשר הביא בסופו של דבר לעלייתם ההמונית של יהודי עיראק לישראל במבצע 'עזרא

* ברצוני להודות למכון טרומן באוניברסיטה העברית בירושלים על הסיוע שניתן לכתיבת מאמר זה.

ונחמיה' בשנים 1950-1952. כדבריו, 'תמונת עולמם... מתמקדת ב"פרהוד" – הפוגרום שאירע בבגדאד בחג השבועות 1941... ובכך הם שוכחים ומשכיחים עשרות ומאות שנות שכנות ופריחה תרבותית' (עמ' 11-12).

הספר פותח בתיאור משפחתו המורחבת של המחבר אגב עיון בתמונה שצולמה בחתונה משפחתית בשנת 1927. משפחתו של סומך נמנתה עם שכבת המשכילים ואנשי הפקידות הגבוהה, ותולדותיה שזורות היטב בתולדות הקהילה היהודית בבגדאד במאה התשע עשרה והעשרים. בני המשפחה הושפעו מתהליכי ההתמערבות והמודרניזציה שהתחוללו בקהילה משלהי המאה התשע עשרה, ושהואצו לאחר כיבוש עיראק על ידי הבריטים בשנת 1917. אביו של סומך היה פקיד בכיר בבנק בריטי והשתכר משכורת נאה. משפחתו עברה להתגורר בבית מרווח ויפה בשכונה חדשה בבגדאד בשם 'ערוגות החסה', שחלק נכבד מדייריה היה יהודים שמצבם הכלכלי שפר עליהם ואפשר להם לצאת מהשכונות היהודיות הישנות והצפופות של בגדאד. בבית הייתה שגורה השפה האנגלית וההורים נהגו לקרוא זורנלים אנגליים מחו"ל. נשים מבנות המשפחה רכשו כבר בראשית המאה העשרים השכלה ברמת בית ספר יסודי לפחות, אך נישאו בגיל צעיר והיו לרוב עקרות בית. אמו של סומך, שאף היא הייתה עקרת בית, קיימה בית פתוח יום בשבוע, מעין 'סלון' על פי דגם החברה האירופית הבורגנית. נישואים בין קרובי משפחה התמעטו, ורווחו יותר נישואים בין משכילים בני המעמד הבינוני הגבוה והאמיד לבין משפחות הפקידים, שמשכורותיהם היו נמוכות יותר. מספר הילדים במשפחה קטן, ולהוריו של סומך היו שלושה ילדים בלבד. עם זאת נשמרו הקשרים ההדוקים עם בני המשפחה המורחבת, ולעיתים קרובות גרו בבית משפחה אחת גם סבא, סבתא, דודים ודודות (עמ' 24-29).

בתור בלשן סוקר סומך את שמותיהם הפרטיים של בני משפחתו כסימן לאוריינטציה המערבית והערבית שאימצה העילית המשכילה היהודית הבגדאדית. היו בהם שמות עבריים, אירופיים וערביים, וכל אלה מאפיינים לדבריו חברה שהלכה והתחלנה ובה בעת שמרה על ייחודה היהודי העיראקי. השמות המערביים המודרניים משקפים את יציאתם של היהודים מהסגירות היחסית שנכפתה עליהם בתקופה העות'מאנית, ואילו בשמות הערביים בא לידי ביטוי רצונם להפוך חלק מהאומה העיראקית החדשה שהלכה והתגבשה בין שתי מלחמות העולם – שתי מגמות מנוגדות לכאורה אשר לדעתו של סומך לא סתרו זו את זו (עמ' 92).

היבט נוסף בתהליך המודרניזציה של העילית המשכילה היהודית היה ההתרחקות מהדת ומסממנים פולחניים יהודיים. בשכונת מגוריו של סומך, 'ערוגות החסה', שבה גרו יהודים רבים, היו בתי תפילה מעטים, ורק בראש השנה וביום כיפור נהרו אליהם יהודים. סומך כופר בתיאורים הנוסטלגיים של יהדות בגדאד כיהדות דתית מעיקרה: 'לא היו בביתנו ספרי תנ"ך או תפילה, ואיש מאתנו לא שלט בלשון העברית. יום כיפור היה עבורנו יום התרווחות בבית, ואיש לא כפה עלינו את מצוות הצום'. עם זאת הוא מעיד כי משפחתו הייתה יהודית בכל רמ"ח איבריה, גם בלא שום קשר לביטויים הפולחניים של היהדות (עמ' 97-98).

ההתרחקות מאורח חיים דתי, מפולחן דתי ומן המסגרת הקהילתית, לא לוותה בהתנתקות מבני הקהילה היהודית ובהתרסה כנגד הממסד הדתי והמנהגים הדתיים. בניגוד לתהליכים

שעברה יהדות אירופה בתקופת ההשכלה, המודרניזציה בקרב יהודי עיראק לא הובילה למשבר זהות ולהתבוללות בחברת הרוב הערבית המוסלמית. לעומת היהודים באירופה, שרק בתקופת ההשכלה יצאו מן הגטו, בעיראק הייתה הקהילה היהודית חלוצת המודרניזציה בראשית המאה העשרים, והקדימה בתהליך זה את חברת הרוב. על כן לא יכלה החברה הערבית העיראקית בשלב זה להביא להתבוללות ולהיטמעות של היהודים בקרבה. אמנם בחוגים אינטלקטואליים הייתה התקרבות חברתית ואף התערות של יהודים בחברה הערבית, אך נישואים של יהודים עם מוסלמים או נוצרים עיראקים היו נדירים.

גורם חשוב בתהליך המודרניזציה של יהודי עיראק היה ההגירה להודו ולמזרח הרחוק והקמת קהילות בנות בערי אסיה, כולל קהילה מפוארת בסין. קהילות אלה קיימו קשרים הדוקים עם קהילת האם בבגדאד, ואף פנו לחכמי בגדאד בשאלות בענייני הלכה. התשובות הליברליות שקיבלו אפשרו למהגרים להשתלב בחיי המסחר ובאורח החיים המערבי המודרני של החברה הקולוניאלית הבריטית בהודו ובמזרח הרחוק ועם זאת לשמור על זיקה לקהילה היהודית ולמצוות הדת. תפקיד מכריע מילא בתחום זה הרב עבדאללה סומך, גדול רבני בגדאד, דוד סבו הגדול של ששון סומך. קשרי הפזורה באסיה עם קהילת האם בבגדאד התקיימו גם באמצעות סחר משותף ונישואים בחוג המשפחה המורחבת. השימוש בערבית יהודית כמעין שפת סתרים תרם להצלחתם של הסוחרים היהודים הבגדאדים בהודו ובמזרח הרחוק. הם גם הוציאו לאור כמה כתביעת בערבית יהודית, ואלה חיזקו את הקשר בין המרכז בבגדאד לתפוצות במזרח הרחוק (עמ' 81-87). מצאתי עניין רב בתיאור השתלבותה של משפחת סומך בתהליכי המודרניזציה שעברו יהודי עיראק ובהבהרת ההשפעה של ההגירה להודו על תהליכים אלה, שכן אלו מאששים את מסקנות מחקרי בנושא זה.¹

היהודים בעיראק המודרנית היו גאים בקיום היהודי הרצוף בארצם מימי גלות בבל. הם סיגלו להם במהלך הדורות להג ערבי יהודי מקומי שסומך מגדירו 'דיאלקט ערבי לכל דבר' המשופע בביטויים עבריים וארמיים תלמודיים, ולהג זה נכתב באותיות ארמיות סוריות. ובכל זאת, מסביר סומך, הדגש הוא על 'יהודי' משום שלהגם של יהודי בגדאד היה שונה מזה של שכניהם המוסלמים וגם הנוצרים. שורשיו היו קדומים יותר והוא נבדל מהלהג המוסלמי, שהושפע מן הלהג הבודוי, עקב הגירתם הנרחבת של בדווים מהמדבר לעיראק כולל בגדאד ונישואים עם התושבים המקומיים. היהודים לעומת זאת המשיכו לשמור על הלהג המקורי של בגדאד (עמ' 45). גם אם היה הלהג הערבי יהודי של יהודי בגדאד להג ערבי לכל דבר, עצם קיומו היה עדות לשמירת צביונה ושורשיה התרבותיים העמוקים הייחודיים של הקהילה היהודית של בגדאד ושל עיראק כולה.

נעים קטאן, אינטלקטואל יהודי מבגדאד שהיגר לקנדה בשנות הארבעים של המאה העשרים והפך שם לימים לסופר מצליח, תיאר בפתח ספרו האוטוביוגרפי 'שלום, בבל' (Farewell, Babylon) את נוהגם של יהודי בגדאד לדבר בינם לבין עצמם בלהג הערבי יהודי

1 דפנה צמחוני, 'קווים לראשית המודרניזציה של יהודי בבל במאה ה-19 עד שנת 1914', פעמים 36 (תשמ"ה), עמ' 7-34.

ואילו בחברת ערבים דיברו בלהג המוסלמי-עיראקי. הדיבור בלהג הערבי-יהודי סימל בעיני יהודי עיראק את קדמות הקהילה היהודית בבבל, אך בעיני המוסלמים הוא סימל דווקא את נחיתותם ואת חולשת זהותם העיראקית של היהודים. נחישותו של נער יהודי בעיראק לדבר אל חברת ידידיו, שמרביתם היו מוסלמים, בלהג היהודי-ערבי עוררה מבוכה אך גם שברה את מחסום הנחיתות והסגירות של היהודים.² היהודים היו גאים בכך שקדמו למוסלמים ולנוצרים בעיראק, ועם זאת חשו נחיתות מסוימת בשל מעמדם בעבר כקהילת חסות. על אף הצלחתם הכלכלית הכבירה בראשית המאה העשרים לא נעלם רגש זה, ונקשרו בו תדיר חשש לביטחונם ותחושת תלות בהגנתם של שכניהם המוסלמים.

הודות לזימות החינוך של אגודת 'כל ישראל חברים' (Alliance Israelite Universelle), שמרכזה בפריז, הוקמו בעיראק החל משנות השישים של המאה התשע עשרה שורה של בתי ספר לבנים ולבנות. תחילה התנגדו רוב הרבנים המקומיים השמרנים לחינוך החופשי של רשת בתי הספר של 'אליאנס'. אולם הרב עבדאללה סומך קבע תקדים מהפכני בשלחו את בנו ללמוד בבית הספר של 'אליאנס' בבגדאד. הוריו של סומך, ילידי העשור הראשון של המאה העשרים, למדו בבתי ספר שהיו קשורים ברשת זו. אמו למדה בבית הספר של 'אליאנס' בבצרה, שלימדו בו רק שפות זרות, צרפתית ואנגלית, אך לא ערבית כתובה. סומך מעיד בספרו כי עד יום מותה לא יכלה אמו 'לפענח טקסט ערבי כתוב', וכי מעולם לא ראה בבית הוריו עיתון או ספר בערבית. הייתה בביתו 'הבחנה ברורה בין לשון הקריאה, שהייתה ביסודה אנגלית, לבין לשון הדיבור, שהייתה ערבית בגדאדית יהודית' (עמ' 44-45). תיאורו של סומך מאששים את המסקנה כי קהילת יהודי עיראק הייתה המשוערבת ביותר מבין קהילות היהודים בעולם הערבי במאה העשרים, אך היא שמרה על ייחודה – התערותה אך לא התבוללה בחברה הערבית הסובבת.

התערותו של סומך בחברה הערבית בבגדאד, או כפי שהוא מכנה זאת 'החוויה היהודית-מוסלמית-נוצרית', החלה עם לימודיו בבית ספר יסודי פרטי מודרני ליד ביתו; היה זה בית ספר מעורב לבנים ובנות והוא נוהל בידי מורה לבנונית נוצרייה נמרצת. מבית ספר זה זכורה לסומך התיידדותו עם בנו של אחד מפעילי מפלגת 'אלאֶהֶאֶלִי' הסוציאליסטית הליברלית, וכך הזדמן לו לפגוש את מנהיגה הליברלי הנערץ של המפלגה, פֶּאמֶל אֶלְצֶ'אֶדְרֶ'צִי (עמ' 52-53). הוא המשיך את לימודיו בבית הספר התיכון היהודי היוקרתי 'שמש', בעל האוריינטציה האנגלית המובהקת. בתי הספר של הקהילה היהודית בבגדאד, שלימדו בהם שפות אירופיות ובמיוחד אנגלית, קנו להם מוניטין של בתי ספר מערביים מעולים, ובשל כך למדו בהם גם בני העילית העיראקית המוסלמית והנוצרית, כולל כמה מהדמויות הבולטות בפוליטיקה העיראקית. האוריינטציה בבתי הספר של הקהילה היהודית הייתה חילונית בעיקרה, וזיקתם ליהדות התבטאה בשעות הספורות שבהן למדו מכתבי הקודש בשפה העברית, בחופשות בחגים היהודיים ובעובדה שרובם המכריע של התלמידים והמורים היו יהודים. מתיאורו של ששון

סומך ומדבריהם של כותבי זיכרונות אחרים עולה כי בתי הספר של הקהילה היו גורם חשוב בטיפוח הזהות היהודית העיראקית של התלמידים, גם אם לא הובלטו בהם סמלים יהודיים ופולחן דתי יהודי. סומך, שלמד בבית הספר 'שמש' בשנים 1946–1950, מייחס למוסד זה חלק נכבד בעיצוב אישיותו. לימים עלו רבים מבוגריו וכמה ממוריו לארץ ותפסו עמדות נכבדות כעורכי דין ורופאים ובאקדמיה.

לאחר כינונו של ממשל מקומי בחסות המנדט הבריטי בעיראק, בשנת 1921, פעל משרד החינוך העיראקי בהנחיית מנכ"ל סאטע אלח'צ'רי לגיבוש אומה ערבית באמצעות חיווק השפה הערבית והמורשת הערבית במערכת החינוך. כך החיל המשרד את חובת לימוד ערבית בבתי הספר הפרטיים והממשלתיים כאחד. תהליך הערביזציה של בתי הספר הואץ בשנות השלושים ובסופו של דבר נשא פרי. הוא הגביר את התערותם של היהודים בני המעמד הבינוני בתרבות הערבית וגם הצמיח אינטלקטואלים ויוצרים יהודים בשפה הערבית, ואחדים מהם היו מחלוצי הכתיבה של מחזות, סיפורים ושירים בערבית המודרנית. מורי הלשון הערבית וההיסטוריה הערבית בבתי הספר הפרטיים היהודיים היו לרוב ערבים מוסלמים. בבית ספר התיכון היהודי 'שמש' היו לסומך שלושה מורים לערבית שהיו מוסלמים שיעים. שניים מהם הפכו לסופרים ידועים ואחד היה איש דת שלימים כיהן בבתי הדין השרעיים הגבוהים. לפי עדותו של סומך ועדותם של כותבי זיכרונות אחרים, נעים קטאן ואַג'ור שאול, יחסם של מורים אלה למורשת היהודית של עיראק היה בדרך כלל יחס של כבוד והערכה. מוריו אלה של סומך ניסו לקרב את התלמידים ליצירה הספרותית הערבית של ימי הביניים, אולם הנהלת בית הספר ולא כל שכן התלמידים והוריהם היו מעוניינים פחות ביצירה הערבית, והשליכו את יתבם על האנגלית. סומך אהב אמנם את הספרות האנגלית אולם בהיותו בן שלוש עשרה החל להתקומם נגד מה שנראה לו כפיצול אישיות: 'אני יהודי-ערבי, שבביתו, ואפילו בבית ספרו, מזוללים בלשון הערבית' (עמ' 46–47). אחד ממוריו של סומך, מַחְמַד שַׁרְאָרָה, מוסלמי שיעי שנשלח ללמוד בלבנון ושם אימץ לו עמדות שמאלניות-קומוניסטיות, לימד את תולדותיה של עיראק, וקירבו לאינטלקטואלים ולחוגי הסופרים והמשוררים בעיר. באמצעותו התוודע סומך לספרות הערבית ואף פרסם את שירו הראשון בשבועון בגדאדי שבעריכת חברו של מורהו, לבנוני, שיעי אף הוא, שלימד בבתי הספר של הקהילה היהודית.

מרגשים במיוחד הקטעים המתארים את היחס החם של שרארה ושל מורים אחרים ומפקחים ערבים לתלמידים היהודים גם בשנים 1949–1950, תקופה שבה סבלה הקהילה היהודית מרדיפות ונחשדה כי היא סוכנת של האויב הציוני; הקהילה נקרעה באותה תקופה בין הנאמנות לעיראק לבין הציונות, אך בסופו של דבר החלה בעלייה ההמונית לישראל. לימים נודע לסומך על קשייו של שרארה ועל היותו נרדף בשנות משטרו של צ'דאם חֶסֶין והוא חש הזדהות עם סבלו (עמ' 62–67, 70–73).

למקרא תיאוריו של סומך את חוג משפחתו והחברה היהודית שבה גדל, קשריה והתערותה בחברה העיראקית הסובבת, המוסלמית ברובה, עולה השאלה באיזו מידה מייצגים תיאורים אלה את המציאות של כלל יהודי עיראק. המזרחן הנודע אלי כדורי, בן הקהילה היהודית בבגדאד, שלמד בלונדון והפך שם לאחד המלומדים הבולטים בעולם בלימודי המזרח התיכון

המודרני וחבר האקדמיה הבריטית למדעים, פרסם דוח על החברה היהודית בבגדאד שכתב בשנת 1910 המתורגמן היהודי של הקונסוליה הבריטית בבגדאד, אהרון דויד שוחט.³ שוחט, שהיה מבאי בית הוריו של סומך, חילק את הקהילה היהודית לארבע קבוצות: עשירים (סוחרים ובנקאים) – 5 אחוזים מהקהילה; מעמד ביניים (סוחרים ועירים ופקידים) – 30 אחוז; עניים – 60 אחוז; קבוצנים – 5 אחוזים. על בסיס הערכה זו מראשית המאה העשרים סבור סומך שבשנות הארבעים של המאה העשרים חל שינוי משמעותי בהרכב הסוציו־אקונומי של הקהילה היהודית בבגדאד, בעקבות השיפור הניכר במצבם הכלכלי עם תום מלחמת העולם השנייה. להערכתו היו 50 אחוז מיהודי בגדאד בני המעמד הבינוני, אחוז העשירים או המתעשרים עלה לכדי 10 אחוזים, ואילו חלקם של העניים ירד לכדי 30–35 אחוז, וגם מספרם של הקבוצנים הצטמצם (עמ' 76). הערכתו של סומך שהעשירים והמעמד הבינוני היו כ־60 אחוז מכלל הקהילה היהודית בבגדאד נראית לי מופרזת. לנגד עיניו עמדה כנראה סביבתו הקרובה, האמידה והמשכלת, שהייתה מנותקת מעניי הקהילה. לסומך עצמו נודע על העוני הרב ששרר בקרב חלק מיהודי בגדאד מפי עוזרת הבית והכובסת שעבדו בבית הוריו ומעבודתו בשנת 1946 כפוקד במפקד האוכלוסין הגדול בעיראק אשר פורסם בשנת 1947 (עמ' 76–80). ניתן להסביר הערכה מופרזת זו גם בהגדרה השונה של המעמד הבינוני במערב ובמזרח. היהודים יותר מאשר הנוצרים היו החוליה המקשרת שבין האוכלוסייה המקומית בעיראק, המוסלמית ברובה, לבין הבריטים. ביחס לרוב הערבי המוסלמי בעיראק אכן היו היהודים מעמד ביניים. אך השכלתם ועיסוקיהם של רבים מהיהודים כסוחרים קטנים ובעלי מלאכה, לא היו מאפשרים להם למצוא את מקומם במעמד הבינוני בחברה מערבית. רבים מהיהודים התעשרו לאחר מלחמת העולם השנייה ובלטו בתחומי הכלכלה, המסחר, היזמות והתרבות בעיראק. אולם בהשוואה לחברה היהודית המערבית של אותה תקופה ואפילו לקהילות מתמערבות יותר במזרח התיכון, כגון מצרים ולבנון, לא ניצבה יהדות עיראק בראש המדרג מבחינת עושרה והשכלתה. רק מעטים הצליחו לרכוש השכלה גבוהה עד שנות הארבעים, כפי שעולה מניתוח סוציולוגי של העלייה לישראל מארצות המזרח בשנות החמישים של המאה העשרים. ואכן, מעיד ששון בספרו, היו פניות אליו מצד קוראים (מבוגרים) יוצאי עיראק שהעמידוהו על כך שמשפחתו האמידה ואורח חייה רחוקים מלייצג את חייה של קהילת יהודי בגדאד. תיאורי העוני הרב ששרר בקבוצות של יהודי עיראק באים לידי ביטוי בספרי זיכרונותיהם של סלים פתאל ונסים רג'ואן אשר פורסמו לאחרונה ובספרו של סמי מיכאל 'ויקטוריה'.⁴

על אף הצלחתה הכלכלית והתערוחה התרבותית של העילית היהודית בחברה הערבית העיראקית נמנעו יהודי עיראק בדרך כלל מלעסוק בפוליטיקה המפלגתית, סימפטום לתחושת שוליותם ותלותם ברוב המוסלמי. היו אמנם חברים יהודים מעטים במפלגתו הסוציאליסטית הליברלית של צ'אדרצ'י. יוצאת דופן מבחינה זו הייתה פעילותם של יהודי עיראק במפלגה

3 Elie Kedourie, 'The Jews of Baghdad in 1910', idem, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974, pp. 263–282

4 סלים פתאל, בסמטאות בגדאד, ירושלים תשס"ד; Nissim Rejwan, *The Last Jews in Baghdad*; סמי מיכאל, ויקטוריה, תלאיב תשנ"ג. *Remembering a Lost Homeland*, Austin 2004

הקומוניסטית העיראקית לאחר מלחמת העולם השנייה. כבמדינות אחרות בלטו היהודים בעיראק בתור חברים במפלגה הקומוניסטית ובהנהגתה, ואחד מהם, ששון דלאל, אף היה ממלא מקום מנהיג המפלגה שעה שזה ישב בכלא. רבים מן הקומוניסטים היהודים, שמספרם הכולל במפלגה לא עלה על 200, הגיעו בסופו של דבר לארץ, לאחר שריצו את עונשם בכלא העיראקי. רבים מאלה היו מחוג משפחתו וחבריו של סומך (עמ' 99-103).

הפרקים המרתקים והיפים שבספר הם אלה המתארים את התוודעותו של סומך הנער למשוררים ואינטלקטואלים עיראקים, חלקם שהיו בראשית דרכם ואחרים שכבר הגיעו לשיא פרסומם, ובראשם מִחְמַד מִהְדִי אַלְגִ'וֹאֵהֲרִי. בגדאד של שנות הארבעים כפי שחווה אותה סומך הייתה עיר אינטלקטואלית תוססת; אמנים ומשוררים ישבו בבתי הקפה שלה, קראו ותרגמו שירה ופרסמו אותה בעיתונים, תוך הסתכנות במעצר בעוון השתייכות לשמאל ולקומוניזם. בשנת 1950, שעה שהיהודים היו טרודים בשאלת הוויתור על הנתינות העיראקית (ראו להלן) והרשמה לעלייה, היה סומך בראשית דרכו כאינטלקטואל יהודי עיראקי המפרסם את ביכורי שיריו בעיתונות הערבית ומתרגם יצירות ספרות לשפה הערבית. סומך הכיר תודה למשוררים ולאינטלקטואלים ערבים אשר עודדוהו לכתיבה ולתרגום בערבית, ונצר את קשריו עמם גם לאחר הגיעו לישראל. עם חלקם נפגש לאחר כחמישים שנה בעת ביקוריו בלונדון. עם זאת סומך מתאר את חששו בתור יהודי בעל שם יהודי מובהק מהתנכלות השלטונות בשל נטיות לשמאל, ומעיד כי לא אחת נזהר מלחתום על יצירותיו בשמו האמתי (עמ' 132-140). מרגש לא פחות תיאור פרדתו של סומך מחבריו האינטלקטואלים הערבים העיראקים הצעירים עם הגיע תורו ליציאה מעיראק. רובם הביעו צער על עזיבתו. אחד הבולטים שבהם, אַכְרֵם אַלְוֹתְרִי פנה אליו בתוכחה כיצד אדם כמוהו 'הקשור כל כך ללשון הערבית ודבק בתרבותה ובספרותה יחליט לנטוש את מולדתו ומולדת אבותיו ולזנק אל תוך מציאות שכולה זריות ומסתורין, מלחמה וחוסר ביטחון'. ששון ניסה להסביר את מניעיו: 'שהמצב בעיראק נעשה קשה משוא, ושאין לי סיכויים להתקבל ללימודים גבוהים בבגדאד', ואין בארץ הנהריים דמוקרטיה שאוכל לפעול במסגרתה למען הארץ ותושביה' (עמ' 143). לימים זכר סומך לטובה כי לא היו בדברי חברו מילות גנאי נגד מדינת ישראל או היהודים, שכן ידידיו היו ליברלים ואנשי שמאל, ואף כי לא הביעו אהדה מופגנת לישראל, הם סירבו לצרף קולם למקהלת השנאה וההסתה נגד היהודים באותם ימים. בשל זיכרונות אלה ניסו סומך וכמה מידידיו בישראל, ובהם סמי מיכאל ודויד ששון, לייסד בשנות התשעים אגודת ידידות וסולידריות עם העם העיראקי, אך רשמ החברות סירב לרשמה מחשש שתהפוך למוקד חתרנות עיראקית-סדאמית' (עמ' 146). ידידות נעוריו עם אינטלקטואלים עיראקים פתחה שנים ארוכות של ידידות עם אינטלקטואלים וסופרים ערבים ובראשם הסופר המצרי הדגול נַגִ'יב מִחְפּוּט. בסיכומו של פרק זה מביא סומך מכתב שכתב לו מחפוט בשנת 1979, ושבּו הביע את תקוותו לחידוש שיתוף הפעולה בין העם היהודי לערבי, שיתוף פעולה שבוכותו יהפוך האזור 'למשכן שופע אור של מדע המבורך בעקרונות שמים נשגבים' (עמ' 147).

לעומת התיאור העשיר של חיי התרבות בבגדאד בימי נעוריו, אין סומך מרחיב בדברים על האירועים הקשים שחוו היהודים בעיראק, ושדחפו בסופו של דבר 120,000 מהם, הרוב

המכריע של הקהילה עתיקת היומין, לצאת את מולדתם; לא נותרה בה אלא קבוצה קטנה של 6,000 יהודים אמידים, וגם הם נאלצו לעזוב בהדרגה את עיראק. סומך מתאר בתמצות רב את ה'פרהוד', הפרעות ביהודי בגדאד בראשית יוני 1941. הוא מנמק זאת בכך שכבר נכתבו מחקרים היסטוריים על ה'פרהוד', ושהוא היה בסך הכול בן שבע שנים בעת שהתרחש האירוע. אזור מגוריו לא נפגע אבל משפחתו חשה את מלוא עצמת הטרגדיה. סומך מספר על זוועות ה'פרהוד', שנרצחו בו קרוב ל-200 יהודים והתחוללו בו מעשי ביוה, אונס והתעללויות. אף כי הוא ומשפחתו היו רחוקים מזירת האירוע זכורה לסומך התמונה של הבדווים החוזרים מן הרבעים היהודיים עמוסי ביוה.

זה היה אירוע טראומתי עבור כל קהילת בגדאד, לרבות אלה שלא נפגעו במהלך ה'פרהוד'... במשך שבועות וחודשים הם עמדו אבלים ונדהמים: כיצד אירע הדבר ששכנים של אתמול היו לחיות טרף? והאם ה'פרהוד' הוא אירוע חד פעמי או שמא הוא פתח של עידן חדש ובעייתי ביחסי מוסלמים-יהודים בארץ הנהריים?... תחושת הביטחון האישי שהייתה מנת חלקם של יהודי בגדאד, הצטמקה עד מאוד (עמ' 105).

בגלל קוצר היריעה המוקדשת ל'פרהוד' וריחוקו מן האירוע סומך מציין אך אינו מתאר את אותם מקרים שבהם הגנו מוסלמים על שכניהם וחבריהם היהודים והצילו את חייהם. היהודים לא שכחו להזכיר לטובה מקרים אלה בעדויותיהם על ה'פרהוד'.⁵

סומך חולק על היסטוריונים אשר רואים את ה'פרהוד' כהתחלת הסוף של ההיסטוריה של הקהילה היהודית הזאת... שכן השנים שתכפו לאחר ה'פרהוד' היו שנות התאוששות והתבססות במידה שלא ידעו יהודי עיראק כמוה. הם התבססו, עשו חיל בכלכלה, בנו בתים ובתי ספר מודרניים והעיקר – תהליך ההשתערוכות הואץ מאוד' (עמ' 105-106). כנער מתבגר היה סומך עד לתהליכי גשוג ושערוך אלה, והוא קובע: 'לא ניכרו אז בקרב הקהילה סימנים ברורים של אי נחת ושל חיפוש מקום אחר להגר אליו... לא הייתה הגירה המונית. מכאן שאין זה נכון שה'פרהוד' היווה נקודת מפנה היסטורית. חרף מוראותיו, ה'פרהוד' כמעט נמחה מהזיכרון הקולקטיבי'. סומך ממשיך וקובע: 'העלייה ההמונית לארץ שהתרחשה בשנים 1950-1951 הקיפה את רוב רובן של קהילות עיראק היהודיות, באה במפתיע, כאשר הפרלמנט העיראקי אפשר לכל יהודי שרצה לוותר על נתינותו העיראקית לעשות כן. אז מצאו המוני יהודי עיראק עצמם במלתעותיה של דילמה קשה ביתר, ולבסוף בחרו רובם ככולם באופציית העלייה. מדוע וכיצד? אלה הן שאלות שלדעתו אינן קשורות בהכרח לפרשת ה'פרהוד' (עמ' 107).

סומך מספר כי בעקבות החלטת האו"ם בשנת 1947 על חלוקת הארץ לשתי מדינות, 'חזר הפחד והכה בשכונות היהודיות בעיר. תושבי השכונות האלה זכרו את ימי ה'פרהוד', ראו את טורי החיילים המזוינים צועדים ברחובות בדרכם לארץ, נערים מוסלמים זרקו אבנים על מכוניות ועסקים של יהודים, והתחזקה התעמולה הלאומנית ודרישות הלאומנים לנקום ביהודים

5 ראו למשל עדויות בספרם של שמואל מורה וצבי יהודה (עורכים), שנאת יהודים ופרעות בעיראק, אורי יהודה, 1992, עמ' 221-264.

הציונים' (עמ' 108-109). אף שאין סומך מאריך בתיאור מלחמת 1948, האירועים שבעקבותיה והשלכותיהם על היהודים ועל יחסיהם עם המוסלמים בעיראק, ניתן ללמוד מבין השיטין על התהליך שהביא בנסיבות המיוחדות של אז להגירה ההמונית של יהודי עיראק במבצע 'עזרא ונחמיה' לישראל. סומך מציין את התחושה שהחלה מקננת בלבם של יהודי עיראק אחר פרוץ המלחמה בארץ, 'שימיהם בארץ הנהריים קצרים'. רבים פוטרו מעבודתם, תנועת המסחר ירדה פלאים, 'וזכר ה"פרהוד", שהיטשטש בינתיים, חזר במלוא עוֹזו' (עמ' 121-122). מתיאוריו אלה עולה כי ל'פרהוד' של 1941 הייתה בכל זאת השפעה מסוימת, אמנם בעקיפין, על החשש מהעמיד ותחושת המבוי הסתום שחשו יהודי עיראק לאחר מלחמת 1948.

הדי רדיפות היהודים הגיעו למשפחתו של סומך כאשר דודו סלים נשפט ונכלא, ובני משפחתו של הדוד עברו להתגורר בביתם. אף כי אין סומך מתאר את המשפט של דודו ואת האשמה שבגללה נדון למאסר, ניתן להבין כי בנוסח הימים ההם היה הדבר קשור להאשמות היהודים בפעילות קומוניסטית או ציונית, אמתית או מדומה. מאסרים, פיטורים ומעל הכול תלייתו של שפיך עדס, מיליונר יהודי בבצרה שהואשם במכירת נשק לציונים במלחמת 1948, הטילו צל כבד מאוד על חיי היהודים ועל תחושותיהם באשר לעתידם בארץ הנהריים. מנגד, דווקא באותה עת קיבל אביו של סומך העלאה בדרגה בבנק הבריטי שבו עבד. הוא השתכר משכורת נאה ולא היה צפוי לפיטורים כמו יהודים אשר עבדו בשירות הממשלה. סומך מעיד על עצמו שבשנת 1949 עדיין היה שקוע בלימודים ובפגישות עם חבריו האינטלקטואלים העיראקים, היה אדיש לרעיון הציוני ולא התכוון לעלייה לישראל, אף כי קשה היה לו להאמין שיהדות עיראק תתאושש מהמשבר שנקלעה אליו (עמ' 123).

בראשית מרס 1950 חוקק הפרלמנט העיראקי את חוק הוויתור על הנתינות, אשר אפשר ליהודים המעוניינים בכך לוותר על נתינותם ולצאת את עיראק לצמיתות (במקום אחר מציין סומך בטעות כי חוק הוויתור על הנתינות הוכרז בשנת 1949 [עמ' 136]). בעקבות חקיקת החוק יצאו למעלה מ־90 אחוז מיהודי עיראק לישראל ברכבת אווירית שארגנו שליחים מישראל במבצע שאי למחצה, מבצע 'עזרא ונחמיה'. סומך עוסק בקצרה בפרשה הכאובה של הטלת פצצות במקומות מפגש של יהודים ומציין בעיקר את הפצצה שהוטלה על בית הכנסת 'מסעודה שם טוב', אשר שכן מרחק כמה רחובות מבית משפחתו. הוא מזכיר את הסברה שמעשי טרור אלה נעשו בחלקם לפחות על ידי שליחים ציונים, במטרה ל'זרוע אימה וליצור מוטיבציה בקרב היהודים המהססים לוותר בבהילות על אזרחותם', וקובע: 'לי אישית קשה להביע דעה בנושא זה מאחר שהייתי מוחץ לזירת המעשה' (עמ' 124). סומך נמנע מלדון בשאלה שנויה במחלוקת זו של זהות זורקי הפצצות, שאלה שהסעירה ושממשיכה להסעיר את היהודים יוצאי עיראק. זאת אף ששהה בבגדאד כאשר אירעו לפחות חלק מן ההתפוצצויות. הקורא יכול להסיק מכך שהטלת הפצצות לא עוררה הדים חזקים בחוג משפחתו של סומך בשעת המעשה, ושלא הייתה לדבר השפעה על החלטתו והחלטת משפחתו לעזוב את עיראק לישראל. מכל מקום בשנת 1950 גמלה בלבו של סומך החלטה לעלות לישראל, והוריו לא התנגדו לכך, כי דודו כבר היה בארץ. סומך מעיד כי הודרו להירשם לעלייה והגיע בגיל שבע עשרה בגפו, לא ממניעים ציוניים, אלא בשל דחפים של הרפתקאות ומרדנות' (עמ' 156). אולם כאמור,

במקום אחר בספרו הסביר סומך לחבריו העיראקים את החלטתו לעזוב את עיראק בתחושה שאין ליהודים עתיד בעיראק ובידיעה שלא יזכה להתקבל ללימודים באוניברסיטה. הוריו לעומת זאת לא הזדרזו להירשם לעלייה לארץ, ועשו זאת רק ברגע האחרון, זמן קצר לפני שפג תוקפו של חוק הוויתור על הנתינות. לרוע מזלם נפגעו קשות מחוק הקפאת הרכוש, שנחקק ביום שבו פג תוקפו של חוק הוויתור על הנתינות – הם הפסידו את כל רכושם ואת הקצבה המכובדת שהיו אמורים לקבל מן הבנק שבו עבד אביו, ובאו לארץ בחוסר כול. סומך נמנע מלספר מדוע החליטו הוריו לצאת את עיראק, אף שלא נפגעו אישית מהפעולות שננקטו נגד היהודים. ההסבר ששמעתי מפיו היה שהם רצו לבוא בעקבותיו לישראל, ושיציאתם של רוב בני הקהילה היהודית מעיראק הניעה אותם בסופו של דבר לעזוב את מולדתם. באמצע מרס 1951 הגיע תורו של סומך לעלות, הוא שהה לילה או שניים בבית הכנסת 'מסעודה שם טוב', והגיע לארץ ב'21 במרס 1951. בתיאורו של סומך את התהליך שהביא ליציאתו וליציאת הוריו מעיראק מצאתי אישוש למסקנות מחקרי בנושא זה.⁶

שני הפרקים האחרונים בספר מתארים את המעבר החד של יהודי עיראק לישראל. לאחר טיסה של שלוש שעות הם הגיעו חסרי כול לעולם שונה לחלוטין מזה שהשאירו אחריהם בבגדאד. 'לרבים רבים מיהודי עיראק הייתה זו קפיצה בלתי צפויה אל תוך הלא־נודע. הם לא התכוננו להגירה, והיא באה עליהם בהפתעה: קומו, ארוז את חפציכם. ותרו על זהותכם העיראקית (בת אלפיים וחמש מאות שנה לערך) ועלו לארץ על כנפי נשרים... רוב יהודי בבל המודרנית, למעלה מ־120,000 לא התכוננו למעבר חד מארץ ערבית למדינה העברית החדשה' (עמ' 153). יש בדברים אלה התרסה מתונה כנגד הארגון הלקוי של מבצע 'עזרא ונחמיה', שהיה סיבה מרכזית לכך שיהודים רבים הפסידו את רכושם והגיעו לארץ חסרי כול. בהומור ובחן מתאר סומך את קשיי ההסתגלות והקליטה בארץ – הפקידים הקולטים שבקושי דיברו עברית, ואשר 'סידרו' את העניינים ביניהם בידיש תוך מתן עדיפות לדוברי היידיש. ובכל זאת התגברו עולי עיראק המשכילים על קשיי השפה והיעדר העבודה, למדו עברית, התערו במולדתם החדשה, וחלקם אף הפכו לסופרים מוכרים בשפתם החדשה.

כתיבתו של סומך מאופקת ואין בה אותה נימה של מרירות המופיעה בספרות המחאה של כמה מהכותבים המזרחים. ייתכן שהדבר נובע מכך שעשה את ראשית צעדי המודרניזציה והחל להכיר את תרבות המערב כבר בהיותו בעיראק. המטען התרבותי-החברתי שהביא עמו ובמיוחד לימודיו בבתי ספר מודרניים בעלי אוריינטציה מערבית מובהקת הקנו לו כלים להתמודד עם משבר הקליטה התרבותית ולשרוד את מכבש כור ההיתוך בישראל בראשית שנות החמישים. ייתכן שהדבר נובע גם מקליטתו המוצלחת בחברה הישראלית, מהצלחתו באקדמיה וכן מקשריו עם אינטלקטואלים ערבים ומהיותו מגשר בין הספרות הערבית לעברית. אין ספק שכתובת הזיכרונות לאחר ההתערות בארץ וקריירה אקדמית מוצלחת רבת שנים הקתה את הלם המפגש הראשון עם כור ההיתוך וחיי העוני והשפלות במעברה.

6 דפנה צמחוני, 'מדוע עלו רוב יהודי עיראק לישראל במבצע עזרא ונחמיה?', עיונים בתקומת ישראל א (תשמ"א), עמ' 379-404; הניל, 'ממשלת עיראק והעלייה הגדולה של היהודים לישראל', פעמים 39 (תשמ"ט), עמ' 64-102.

עם סיום קריאת הספר מקבל המושג יהודי־ערבי כפי שהוא מוצג על ידי סומך משמעות של יהודי־עיראקי. מושג זה מכוון לחיים בקרב הערבים ולזהות התרבותית בעיקרה שהייתה משותפת לאינטלקטואלים בני קבוצות אתניות ודתיות שונות בבגדאד, עולם שחלף לבלי שוב. ערביותו של סומך היא תרבותית־אינטלקטואלית בעיקרה, ולא לאומית. יש בה געגועים לבגדאד עיר הולדתו ואהדה לאינטלקטואלים עיראקים בני דורו. אכן יהודי עיראק דיברו במחצית הראשונה של המאה העשרים במונחים של פטריוטיות עיראקית, שעיקרה אהבה למולדת שבה חיו אבותיהם 2,500 שנה. הם לא דיברו ולא חשבו במונחים של פאן־ערביות, ולא חשו שייכות ונאמנות לכלל המרחב הערבי, לכל המדינות במזרח התיכון הדוברות ערבית. בתחושותיהם אלה דמו היהודים למיעוטים אחרים בעיראק. ספרו של ששון סומך התקבל בציבור היהודי הישראלי באהדה משום שתפיסתו את עצמו כיהודי־ערבי מתייחסת לעבר ומתוארת במונחים תרבותיים־לשוניים, לא לאומיים. נוסף על כך סומך מקובל בציבור הישראלי המשכיל כאחד 'משלנו' בזכות מקומו הבולט באקדמיה ובספרה האינטלקטואלית. סומך מבקש לצרף את המורשת התרבותית הערבית של יהודי עיראק בפרט ושל יהודי המזרח בכלל לתרבות הישראלית המתהווה, ובכך לקרב את התרבות הערבית לקהל היהודי הישראלי. בניגוד לכמה כותבים מזרחים, אין הוא מבקש לקעקע את הזהות הלאומית היהודית־ישראלית הנוכחית, אלא להעשירה בנדבך נוסף.

לסיכום, זהו ספר מאלף הנקרא בהנאה מרובה ומומלץ לחוקרים ולקהל הרחב כאחד. יש לקוות כי המסר של הספר ייקלט בציבור הישראלי ובמיוחד היהודי־ישראלי, ויתרום לקירובו לתרבות הערבית בכלל ולתרבות הערבית־יהודית בפרט. אני מצפה לכרך נוסף של הזיכרונות, אשר יתאר את חייו והשתלבותו של סומך בארץ ובמיוחד את מגעיו עם אינטלקטואלים ערבים.